

29. Російський державний воєнно-історичний архів (м. Москва).
30. Центральний державний архів давніх актів (м. Москва).
31. Recueil des instructions donnees aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traites de Westphalie jusqu'a la Revolution francaise. Avec une introduction et des notes par Alfred Rambaud. – P., 1890. – Т. 9. – Russie. 1749-1789.
32. Петров А.Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год: В 4 т. – СПб., 1866. – Т. 1.
33. Юсупов Р.Р. Внешнеполитические планы польского господствующего класса в годы русско-турецкой войны 1768-1774 гг. // Проблемы новой и новейшей истории стран Европы и Америки. – М., 1978.
34. Чечулин Н.Д. Внешняя политика в начале царствования Екатерины II (1762-1774). – СПб., 1896.
35. Черкасов П.П. Франция и русско-турецкая война. 1768-1774 гг. // Новая и новейшая история. – 1996. – № 1.
36. Zeller G. Histoire des relations internationales. – F.3. Les Temps modernes. Deuxieme partie. De Louis XIV a 1789. – P., 1955.
37. Memoire du Baron de Tott sur les Turcs et les Tatares. – Amsterdam, 1785.
38. Политическая переписка Екатерины II. – Ч. 5. 1768-1769. // Сборник РИО. – СПб., 1893. – Т. 87.
39. Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Л.Н. Нежинской, А.В. Игнатьева. – М., 1999.

SUMMARY

The purpose of the paper is to reveal the general orientation and stages of politics of France concerning Zaporozhzhya and the Zaporozhian – Crimean relations in New Sich Times. The directions and methods of the French consuls' activity in the Crimea and its influence on the essence of Khan's foreign policy are also elucidated.

І.М. Шугальова

УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ ЄПАРХІЙ: ТРАДИЦІЙНІ ЗАСАДИ І НАПРЯМ ЕВОЛЮЦІЇ (кінець XVIII – середина XIX ст.)

У період сучасного релігійного відродження точиться багато дискусій з приводу канонічності організаційного устрою православної церкви, відповідності його постановам Вселенських Соборів. Актуальність цієї проблеми в значній мірі зумовлена реорганізацією церковної інфраструктури. Українська Православна Церква (далі – УПЦ), що перебуває в канонічній єдності з Московським Патріархатом, УПЦ Київського патріархату, Українська Автокефальна Православна церква розбудовують конфесійні засади. При цьому кожна з церков покликується на історичні традиції.

Світські та церковні історики – М. Грушевський, О. Лотоцький, І. Власовський, О. Саган, В. Перерва [1.-С.5-135; 2; 3; 4; 5] – неодноразово відзначали серед характерних рис українського церковного устрою засади демократизму, соборності, виборності. Інші дослідники робили акцент на наявності в адміністративному устрої таких явищ, які призвели до ослаблення зв'язку між православною церквою і віруючими. Особливо рельєфно вони проступали, наприклад, напередодні укладення Берестейської унії: купівля духовних посад, ігнорування інституту соборного обрання, підлеглість православного духовенства світській владі [6.-С.92-93]. Пошук оптимальної моделі церковного устрою, яка б відповідала історичним традиціям, канонічним приписам і, водночас, реаліям сьогодення – справа далеко не остання в ряду практичних завдань сучасних українських церков.

Зауважена теза налаштовує нас на з'ясування конкретних форм адміністративного устрою православної церкви в Україні, які можна вважати традиційними і які, водночас, ставали об'єктом трансформацій, впливаючи на організаційний стан церкви загалом та її роль в суспільстві. Для цього початково стисло охарактеризуємо адміністративну структуру православної церкви України, сформовану до того часу, коли вона почала зазнавати нових суттєвих трансформацій, пов'язаних зі включенням її до складу Московського патріархату

(1686 р.). Названа характеристика допоможе контрастніше проявити причини, наслідки та конкретний зміст українсько-російської взаємодії у площині адміністративного устрою православної церкви протягом ХІХ ст.

Не експлуатуючи усталену і досить розроблену в українській історіографії концепцію про впливи української церкви на російську протягом ХVІІ–ХVІІІ ст. [3; 4; 7; 8], виокремимо з неї лише моменти, що стосуються адміністративної структури православної церкви. Акценти зробимо на з'ясуванні конкретних проявів уніфікації, принесених Київській митрополії російською імперською системою в процесі своєї еволюції.

Традиційно інфраструктура української православної церкви охоплювала територію Київської, Чернігівської, Волинської, Могилівсько-Мстиславської, Львівської, Перемиської єпархій, об'єднаних під юрисдикцією Київського митрополита та канонічно підпорядкованих Константинопольському патріарху.

Главою православної церкви на українських територіях виступав Київський митрополит. Єпархії управлялись єпископами, обраними загальним собором митрополії. За традицією, при звільненні єпархіальної кафедри митрополит оголошував про відкриття вакансії та призначав час скликання собору, на який з'їздилися всі правлячі архієреї та обирали трьох кандидатів на єпископську кафедру. Право остаточного затвердження мав митрополит. Призначення відбувалось лише після згоди парафіяльного духовенства тієї єпархії, куди мали висвятити єпископа [2.-С.169].

У православній церкві України до компетенції єпископату, окрім відправи служб, входило рукопокладення кандидатів у священство, посвячення антимінсів та мира для тайни миропомазання.

У сфері управління єпископи користувались правом безпосереднього керівництва своєю єпархією; в справах організаційного значення (зокрема, установа нових парафій та монастирів, скасування старих) звертались до вищої влади – Київського митрополита.

У ХVІІ ст. з метою централізації управління митрополит Петро Могила вжив заходів з обмеження влади єпископів. Митрополит прагнув координувати діяльність єпархіальних архієреїв та отримати контроль над земельними маєтками в усіх єпархіях. Було запроваджено посади митрополичих намісників для допомоги в управлінні литовськими та українськими єпархіями, виконання термінових доручень митрополита, судових справ, контролю за охороною юридичних прав церкви [9.-С.98]. В ХVІІІ ст. митрополичі намісники виступили прототипом вікаріїв.

Петро Могила поновив практику регулярного скликання митрополичих та єпархіальних соборів, яка протрималась до початку ХVІІІ ст. Собори носили періодичний характер. Як правило, вони відбувались в єпархіальному центрі у неділю першого тижня великого посту. До їх складу входили архієрей (він був головуючим) та виборні депутати: ченці, клір та миряни.

Собори вирішували питання обрання кандидатів на архієрея та на виборні посади в єпархії, займались розв'язанням нагальних адміністративних справ, оголошували урядові державні акти, контролювали діяльність парафіяльного духовенства. На соборах єпископ знайомився з духовенством. Фактично він перевіряв свої офіційні відомості про священників, особливо коли дані були негативні; давав настанови пастирям. Феномен соборності в управлінні православною церквою України предметно характеризували О. Лотоцький [2], М. Харишин [10], В. Ульяновський [11].

Собори, що скликались і очолювались митрополитом, в Україні набули особливого значення як головні органи канонічного церковного управління. З 1415 р. заради підвищення авторитету представництва та рішень соборів, в їх роботі брали участь миряни. Більшість істориків вважає, що перший собор, в якому брали участь миряни, скликав великий князь Вітовт у 1415 р. з приводу відмови єпископату підлягати владі Московського митрополита Фотія та необхідності обрання окремого митрополита для православних парафій Великого Князівства Литовського. В роботі собору, нарівні з архієреями, архімандритами, ігуменами та ченцями, брали участь світські люди: князі, магнати та бояри [2.-С.164; 11.-С.162; 12.-С.17]. Хоча питання канонічності участі світських осіб у зібраннях духовенства є дискусійним. Як зазначає відомий

український дослідник В. Ульяновський, згідно з постановами Вселенських соборів така практика неприпустима [11.-С.161-162].

Таким чином, собори були вищими колегіальними органами єпархіального управління. В їх роботі брали участь представники всіх верств населення єпархії. Собори ілюструють взаємозв'язок та співпрацю між вищим та білим українським духовенством з одного боку, та світськими особами, державними та громадськими лідерами – з іншого. Присутність віруючих на соборах стала підґрунтям формування специфічних рис українського церковного устрою і одночасно забезпечила відстоювання світськими депутатами інтересів парафій та своїх виборців.

Традиційним, постійно діючим органом управління в українській православній церкві, нарівні з соборами, виступала єпархіальна рада, відома в історіографії під назвою “крилос”, тобто колегія священників кафедрального міста. Крилос, як окрема установа при єпископах, згадується вже в грамотах князя Льва Даниловича Галицького у 1292 та у 1302 рр. [12.-С.16]. В Московській державі цей інститут зникає протягом XV–XVI ст. Його заступили так звані “прикази” – заклади бюрократичного характеру [2.-С.179]. На українських землях крилоси отримали подальший розвиток. На думку О. Лотоцького, це було пов'язано з відсутністю державної опіки та допомоги церкві, що спонукало розвиток самоуправління та його колегіальних форм. Таким чином, в Україні крилос став органом єпархіальної влади, що разом із єпископом керував справами єпархії.

До компетенції крилосів входили справи церковної служби, адміністрації, духовного і світського суду, піклування про матеріальне забезпечення парафій. У справах церковної служби крилошани безапеляційно підлягали єпископам. В адміністративних та господарських питаннях крилоси користувались повною самостійністю. Крилошани освячували церкви та впливали на вибір церковнослужителів, разом із єпископом управляли єпархією, за відсутності чи в разі смерті владики, обирали намісника, вносили позови до церковного суду, чинили цей суд (і над самими крилошанами). Всі справи єпархіального життя єпископ мав вирішувати лише за участю крилошан [12.-С.16]. Крилосу підкорялися всі парафіяльні священники єпархії, за винятком братських. Крилос контролював моральність священнослужителів та їхні прибутки з парафії. Особлива роль належала крилошанам в обранні кандидатур та висвяченні священників, дияконів, дяків, паламарів. Крилошани вводили священника на парафію, керували нею до призначення пароха й мали право звільнити негідного пастиря.

Значення крилосів зростало з другої половини XVI ст., коли вони починали протистояти навіть єпископам у захисті своїх прав та привілеїв. Як відзначав фахівець в галузі церковного права О. Лотоцький, в питаннях щодо призначення кандидатів на духовні вакансії, крилоси проявляли повну незалежність від єпископа. Зокрема, в середині XVI ст. віленські крилошани, апелюючи до королівської влади, добились скасування постанови митрополита про переведення крилосу під юрисдикцію місцевої світської влади. Львівські крилошани навіть ставили під сумнів митрополичі повноваження свого єпископа Макарія [2.-С.178]. Сучасні історики церкви, на противагу, підкреслюють, що адміністративні повноваження крилосів обмежував єпископат. В. Ульяновський згадує про єпископа Феодосія Лазовського, який “посохом забив” крилошан, що протестували проти грабунку церковних маєтностей його зятем. Єпископ Терлецький кинув до в'язниці священника з Хвалиничів разом із родиною, забрав його майно за те, що той звільнив з-під арешту вбивцю його слуги [11.-С.157]. Крилошани у цьому випадку нічого не могли зробити.

Крилоси мали канцелярію, печатку, архів і бібліотеку. Вони чітко розподіляли між собою обов'язки й колегіально вирішували найважливіші для єпархії питання. Вважається, що окрім протопопа-намісника у крилошан були писар, соборний протодиякон, урядник, соборний архіваріус, скарбник.

У середині XVII ст. відбулось розширення єпархіальної структури православної церкви України за рахунок новоутвореної установи – консисторії. Першу консисторію заснував митрополит Петро Могила наприкінці 1634 р., на взірць аналогічних католицьких установ [9.-С.99]. Консисторія відповідала за ведення слідства та здійснення церковного суду над духовенством. Таким чином, православне духовенство з XVII ст. виключалось з-під юрисдикції

світського суду. До складу консисторії входили вчені ченці з довголітнім досвідом служіння. Рішення консисторії затверджував митрополит.

В історіографії не існує єдиної точки зору щодо походження інституту консисторій. Якщо відомий історик української церкви, професор А. Жуковський вважає, що консисторії, започатковані за могилянської доби [9.-С.99], на момент включення Київської митрополії до юрисдикції Московського патріархату (1686 р.), вже стали характерними українськими національними церковними установами, то фахівець з церковного права О. Лотоцький, навпаки, наголошував, що інститут консисторій було примусово вкорінено заходами російської церковної та світської влади впродовж XVIII ст., і для православної церкви України він не традиційний [2.-С.176]. Сучасні історики відзначають, що консисторії як управлінські органи Російської православної церкви, запозичено з України, але не уточнюють час їх запровадження [5.-С.10].

Таким чином у середині XVII ст., адміністративна структура православної церкви в Україні зазнавала централізації і усталеності в формах, покликаних добою української бездержавності, посиленням неправославного оточення. Спостерігалась відсутність чіткого розмежування повноважень між єпископом і колегіальними органами; відбувалась ротація традиційних єпархіальних органів – крилосів на більш загальноприйняті – консисторії, з більш чітким окресленням їх адміністративних функцій. Такого роду модернізація відбувалась під впливом загальноєвропейських віянь.

У значно меншій мірі модернізаційні тенденції торкнулись середньої ланки церковного управління України. Припускаємо, що це було пов'язано з тим, що середній та нижчий (парафіяльний) рівні церковної організації виступали носіями та оборонцями національних релігійних традицій. Саме це середовище зберігало історичну пам'ять про звичаєвий, стародавній парафіяльний устрій. Усталеність, релігійний консерватизм та низький рівень мобільності даного середовища знижували вірогідність його підпадиння під загальноєвропейські модерні зміни. В той же час, представники вищої єпархіальної влади – єпископат – являли собою, навпаки, модернізуючий потенціал української церкви. Архієреїв було не багато, ці люди мали ґрунтовнішу освіту та можливості виїзду до інших країн, де знайомились з державними та церковними установами, переймали організаційні засади їх роботи та прагнули реформувати організаційну структуру української церкви.

Фахівці у галузі церковного права зазначають, що в адміністративному устрої православної церкви здавна практикувалося об'єднання кількох парафій в округу, керівник якої виступав куратором між парафіяльними та єпархіальними інститутами [13; 14; 15]. Середньою ланкою церковного управління в Україні традиційно вважалась підпорядкована консисторії мережа протопопій. До складу кожної з протопопій входило певне число парафій, як правило, – близько десяти, тому в історіографії можна зустріти й інші назви цих інститутів – деканати або десятиницькі округи [16.-С.781]. На чолі кожної округи стояли протопопи. Їх обирали на загальних зборах духовенства і мирян, затверджував митрополит. При обранні бралися до уваги моральний й освітній рівень кандидата [2.-С.176]. Обов'язки протопопів полягали у догляді за моральним та пастирським життям кліру: щоб у клір не висвячувались двоєженці, п'яниці, лихварі; щоб священники не вінчали родичів, не брали надмірних плат за здійснення треб; у стягуванні податків на митрополита та єпископа. За роботою протопопів доглядали візитатори. Їх контролю підлягало кілька протопопій, які вони регулярно відвідували. Візитаторів обирав особисто митрополит серед учених ченців, і вони користувалися його особливою довірою.

Упродовж XVIII ст. середня ланка церковного управління зазнала суттєвих перетворень, зміст яких ми розглянемо нижче.

Основою організаційного устрою православної церкви традиційно виступала парафія – тобто церковно-адміністративна одиниця з власним храмом та священником [17.-С.89]. Віруючі, що проживали у певному населеному пункті та задовольняли свої релігійні потреби у даному храмі, вважались парафіянами. Церковний клір в Україні був виборним. Після звільнення священницької вакансії протопоп надсилав до парафії свого представника. Останній, за спільної згоди релігійної громади призначав дату виборів нового священника. В названий день біля храму збирались всі парафіяни та претенденти на вакансію. Як правило, кандидатами виступали

молодші священники, дяки з сусідніх парафій, бурсаки київської колегії та семінарій, світські особи – селяни, міщани, козаки та безпарафіяльні священники так звані “дикі попи” [2.-С.73].

Представник протопопа оголошував імена претендентів та з’ясовував, кого саме парафіяни бажають бачити в себе священником. При цьому укладався спеціальний договір часто у письмовій формі, в якому визначалися “умови займання особою даної посади” [18.-С.2-3]. Обраний кандидат за кошти громади (а іноді навіть з її представниками) вирушав до свого правлячого єпископа на затвердження і висвячення. Єпископ влаштовував іспити із знання віровчення, порядку виконання треб. Вони мали практичну основу, оскільки кандидатами у священники часто були прості козаки, селяни. Крім висвячення, єпископ також утверджував договір між священником та його громадою. Маючи тісний моральний зв’язок з виборцями, постійно поповнюючись новими членами з народу, духовенство в Україні не стало особливим, замкнутим прошарком, завжди брало активну участь у суспільних і політичних справах і, в свою чергу, допускало мирян до участі у церковних справах. Останні брали участь майже в усіх церковних соборах. Відкритість українського духовенства по відношенню до інших верств населення, нескладна процедура висвячення у сан, виокремлювались істориками церкви як специфічна риса організаційного устрою української церкви [19.-С.44].

Внаслідок адміністративної реформи митрополита Петра Могили зросли моральні та професійні вимоги до духовенства. Кандидатів на священство визначали з-поміж учнів київської колегії (яку згодом перейменовано на Києво-Могилянську Академію), чи з братських шкіл. Висвячувались і священники з самоосвітою, але вони протягом півріччя мали стажуватись у ченців при монастирях [9.-С.97].

Таким чином, уніфікація та централізація адміністративної структури православної церкви України відбувалися ще з XVII ст. – часу, який в історіографії вважається розквітом організаційного устрою українського православ’я. Українська православна церква виступала як інститут і повинна була мати чітку інфраструктуру, в якій би безперебійно працювали всі ланки: від митрополита до парафії. Названі умови кликали до життя й непопулярні заходи як-то: стеження, нагляд, контроль, підзвітність, як передумову бюрократизму.

Протягом XVIII ст. відбувалась інтеграція православної церкви України до структур Російської православної церкви. Впливи останньої, в адміністративному сенсі, міцніли, розчиняючи самотність української організації. Хоча навіть в цій імперській інтеграції доречно вбачати не лінійний процес асиміляції, а україно-російську взаємодію, змагання систем і використання російською церквою елементів української православної моделі.

Вважаємо, що можна виділити наступні етапи україно-російської церковної взаємодії.

1) *Друга половина XVII – початок XVIII ст.* (період існування в Росії патріаршества): по завершенні кампанії переведення Київської митрополії з юрисдикції Константинопольського патріарха під Московську, відбуваються спроби нейтралізації влади Київського митрополита, позбавлення його частини титулу і прав. Замість титулування Київського владика “митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі”, його іменували “митрополитом Київським, Галицьким і Малої Русі”. Київському митрополиту заборонено висвячувати на посади архієпископів та архимандритів Чернігівських, Новгород-Сіверських, Єлецьких та Києво-Печерської Лаври без згоди московського патріарха і царя. В історіографії добре відомі епізоди церковного життя у період так званої “Руїни”, коли Київський митрополичий стіл то пустував, то його займали одразу по два митрополити так само, як і факти, пов’язані з переведенням єпископом Лазарем Барановичем Чернігівської єпархії під безпосереднє керівництво Московського патріарха [2; 11; 20]. Таким чином, на початковому етапі україно-російська взаємодія найбільше спостерігалася на найвищому рівні: московський патріарх – київський митрополит. Даний період відзначається втратою Київським митрополитом його традиційного титулу та прав.

2) *XVIII – початок XIX ст.* – доба, започаткована петровською модернізацією. Головною її характеристикою було формування імперської структури російської православної церкви (далі – РПЦ). На даному етапі відбувалась інтеграція на всіх рівнях церковного управління: єпархіальному, деканальному, парафіяльному. Особливість цього етапу полягала в тому, що

імперсько-синодальна влада за зразок використовувала українську структуру церковного управління, разом з тим, їй надавався суто імперський денаціоналізований характер.

Спробуємо детальніше окреслити основні вектори та тенденції антиукраїнської реорганізації церковного устрою зазначеного періоду.

З останнього десятиліття XVII ст. митрополія обмежувалась територією Київської єпархії, охоплюючи Київський, Ніжинський, Прилуцький, Лубенський, Полтавський полки. Митрополиту підпорядковувалась мережа монастирів, що розташовувались у парафіях Литви, Білоруського Полісся, Польщі (у Підляшші та Слущкій архімандрії, під егідою Слущького Свято-Троїцького монастиря) [21.-С.1327-1328]. У цей час Київських митрополитів висвячували за загальною згодою українських гетьманів та російського патріарха і царя. По смерті митрополита Київського Іоасафа Кроковського (1707–1718), чотири наступні роки Київська кафедра залишалась вакантною. Вся документація щодо єпархіальних справ надсилалась на ім'я софійського намісника, казначея або приказних Архієрейського дому, а з 1721 р. – до консисторських управителів чи суддів [20.-С.27-28].

У 20-х роках XVIII ст. Петербург реалізував серію церковних реформ, спрямованих на зміцнення імперського єдиновладдя шляхом знищення інституту патріаршества та продовження синодального правління з на чолі обер-прокурором.

У 1743 р. імператриця Єлизавета повернула Київському преосвященному титул митрополита. Хоча єдиною перевагою Київського архієрея стало членство у складі Синоду. В усіх адміністративних, економічних та культурних питаннях митрополит, як і будь-який єпископ, керувався наказами імператора та настановами Синоду (зміст останніх, як правило, визначали обер-прокурор та імператор).

Адміністративний устрій православної церкви в Україні у XVIII ст. не мав єдиного центру. Київська єпархія, що включала територію Київського, Ніжинського, Прилуцького, Лубенського, Полтавського полків, перебувала під юрисдикцією Київського архієрея. Чернігівська та створена в 1700 р. Переяславська єпархії (останню, у зв'язку з розширенням території, в 1733 р. перейменовано на Переяславсько-Бориспільську) підлягали спочатку Московському патріарху, з 1722 р. – Синоду. Церковні установи Слобожанщини залежали від влади Білгородських архієреїв, які керували за посередництвом харківського протопопа. Правобережжя перебувало у складі Речі Посполитої, тому в церковній адміністрації мало умовну автономію та управлялось структурами Переяславсько-Бориспільського єпископату (який у другій половині XVIII ст. поширив свою юрисдикцію на православні парафії Правобережної України та Білорусі). Запорозжя тільки формально визнавало владу Київського митрополита, перебуваючи фактично, у статусі церковної автономії.

Єпархії очолювались архієреями, яких призначав Синод. Останній обирав трьох кандидатів виключно з числа чернецого духовенства, а імператор затверджував одного з них. При визначенні претендентів на єпархіальну кафедру перевага надавалась митрополитам Київському і Галицькому, Московському та Грузинському.

Влада архієреїв розподілялась на три гілки: адміністративну, судову та господарську. Адміністративна влада поширювалась на все духовенство та церковні установи єпархії; судова – на духовенство і в окремих справах – на мирян; господарська – на церковне майно. Єпископи призначали посадових осіб, видавали різноманітні розпорядження, затверджували рішення єпархіальних інститутів.

Характерною рисою діяльності імперської церковної адміністративної структури стала часта зміна єпископів. Ще однією особливістю імперської церковної системи, неприйнятної традиційній українській церкві, було призначення в українські єпархії єпископів-неукраїнців. В той же час, випускники Київської духовної академії (зазвичай українського походження) рекомендувались на російські та білоруські кафедри. Зі 127 архієреїв РПЦ, що в 1700-1762 рр. очолювали кафедри православних єпархій Російської імперії, 70 були українцями, 43 – росіянами, 3 – греками, 3 – румунами, 2 – сербами, 2 – грузинами. Крім того п'ять українців посідали митрополичі столи, а Димитрія Ростовського, Іоасафа Білгородського, Інокентія Іркутського (також українці за походженням) РПЦ канонізувала як святих [22.-С.159].

Імперсько-синодальний уряд мав на меті не допустити укорінення єпископату в одній єпархії, виключити можливість переймання архієреїв місцевими національними настроями та сформувати прошарок вищого чорного духовенства, відданого інтересам російської корони.

В управлінні єпархіями єпархіальним архієреям допомагали вікарні єпископи. Законодавчої регламентації обов'язків вікарія до другої половини XIX ст. в Російській імперії не було. Синод початково планував організовувати вікаріати як самостійні адміністративні одиниці, що мали відповідати за зв'язки між архієреями та світськими органами управління. Петро I розцінив таку пропозицію як надмірне розширення повноважень духовенства, запровадивши натомість вакансію приказних. На попередній розгляд вікарія виносились всі загальні висновки консисторії про стан причтів та церков. Він остаточно вирішував справи про видачу метричних свідоцтв, про надання грошового утримання чиновникам консисторії, причетникам. Від імені єпископа вікарій входив у відносини з губернськими та іншими особами світського відомства. Він мав затверджувати журнал семінарського правління і опікунства про бідних духовного звання.

Розгалужена мережа вікаріатів в українських єпархіях сформувалась тільки у другій половині XIX ст. внаслідок реалізації імперських церковних реформ. У 1865 р урядом видано наказ, що дозволяв відкривати вікарні кафедри в тих єпархіях, які знайдуть на це кошти. На теренах українських єпархій незабаром засновано мережу вікаріатств: 1874 р. – Уманське, 1884 р. – Канівське в Київській єпархії; 1866 р. – Балтське в Подільській та 1891 р. – Володимиро-Волинське в Волинській єпархіях.

Таким чином, зважаючи на широке коло єпархіальних справ, інститут вікарних єпископів у XVIII ст. лише було включено до структури російської православної церкви. Законодавчого підґрунтя їх функціонування тривалий час не існувало, вікарії мали статус допоміжної по відношенню до архієрея ланки при управлінні єпархіями.

Формуючи, поза впливом Києва, самодостатню церковну інфраструктуру, імперський уряд використав організаційні надбання української церкви. Зокрема, інститут консисторій було реорганізовано у загальноросійську церковну установу. В 1722 р., за синодальними наказом в єпархіальних центрах розгорнуто мережу допоміжних єпископу органів – консисторій [21.-С.1450]. Основною функцією консисторій був церковний суд. Київський митрополит Тимофій (Щербацький, 1747-1757) у 1752 р. своїм наказом заборонив духовенству звертатись до нього зі скаргами, а адресувати їх одразу до консисторії [23.-С.8]. Зокрема, Київська духовна консисторія, як і аналогічні установи в інших єпархіях, розглядала скарги духовенства про відібрані прибутки та неповернені борги; нарікання кліру за образу діями та словами; злочини проти Закону Божого, моралі та честі; розслідувала справи проти ворожок. Особливу увагу привертали конфлікти в монастирях і між парафіянами та розлучення. Влада цих органів поширювалась на територію всієї єпархії, тільки на Київщині поза впливом консисторії залишались Межигірський монастир та Києво-Печерська Лавра [24.-С.15], що підлягали безпосередньо Синоду. Служителями консисторій були виключно настоятелі монастирів та представники чорного духовенства. Головував – призначений архієреєм з числа чорного духовенства нотарій або кафедральний писар.

Протягом XVIII ст. устрій духовних консисторій Російської імперії зазнавав уніфікації в структурі, організації та методах роботи, діловодстві. Установи різних єпархій працювали за типовим зразком. Відмінності спостерігались у кількості штатних та позаштатних служителів, що залежало від площі та заселеності єпархій. Зокрема, на середину XVIII ст. до складу Київської консисторії входили настоятелі Микільського, Михайлівського, Братського монастирів, їм допомагали архідиякон та 20 ченців, що виконували чиновницькі обов'язки. В той же час присутніми членами Московської консисторії виступали архімандрити Петровського та Донського монастирів; вони перебували у веденні архієпископа Сарського і Подонського і радника Синоду [21.-С.1450].

За митрополита Арсенія (Могилянського) в березні 1758 р., в Київській єпархії впроваджено посаду другого консисторського писаря. Останній, за своїми правами та обов'язками вважався рівним з першим. Вони розподіляли роботу, беручи під свій нагляд по два

повіті. Введення нової штатної одиниці в консисторіях пов'язувалось у першу чергу з бюрократизацією всього церковного життя, появою великої кількості документації. Праця в церковних органах управління перетворилась на державну службу. З метою заохочення освічених людей до служби в духовних органах, у 1765 р. Синод видав наказ, за яким у “Табелі про ранги” посада консисторського писаря прирівнювалась до губернського секретаря.

Структуру консисторій видозмінили модернізаційні заходи Катерини II. Секуляризаційна реформа торкнулась не лише монастирської мережі, а й єпархіальних установ. В 1767 р. з Синоду видано розпорядження до всіх консисторій замість ченців зарахувати світських чиновників, а писаря іменувати секретарем [24.-С.14]. Офіційно метою перетворень оголошувалось наведення порядку в єпархіальних адміністраціях та уніфікація діловодства. Фактично – імператриця прагнула обмежити владу єпископату та поставити в кожній єпархії підвладну імперській владі світську особу. Секретарям консисторій надавались надзвичайні повноваження: остаточне право прийняття рішень консисторій, доповідання обер-прокурору Синоду про стан справ в єпархії, представлення характеристик та рекомендацій архієреїв.

Штати консисторських канцелярій включали канцеляристів, підканцеляристів, копіїстів та писців. Канцеляристи за допомогою підканцеляристів складали та редагували справи. Кожен з канцеляристів вів справи певного повіту, тому їх називали повітчиками. Для чіткості роботи консисторії, справи Київської митрополії розподілялись між чотирма повітами: Київським, Лубенським, Ніжинським та Полтавським. Кількісний склад Київської консисторської канцелярії регулярно збільшувався. У 1741 р. він нараховував 12 осіб, у 1748 р. – 15, у 1752 р. – 20, у 1767 р. – 35 осіб [23.-С.8].

Православні єпархії Правобережної України впродовж XVIII ст. входили до складу Речі Посполитої. Їх церковний устрій відрізнявся від єпархій підросійської України. Протягом всього XVIII ст. православ'я на Правобережжі зазнавало католицького тиску. Православного єпископа Віктора (Садковського) було призначено до східних територій Речі Посполитої, тобто українсько-білоруських земель лише у 1785 р. У 1789 р. поляки усунули Садковського. З метою нейтралізації впливів православного Петербурга на теренах Польщі у 1791 р. скликано так звану Пінську конгрегацію (собор), на якій вирішувались справи адміністративного влаштування православних єпархій у Польщі. Більшість постанов Пінської конгрегації залишились декларативними [25.-С.222-246; 26.-С.55-58]. Вищої православної ієрархії, передбаченої собором, призначено не було. Разом з тим, згідно з артикулами Пінської конгрегації, у Пінську відкрили генеральну, а у м. Богуславі – єпархіальну консисторії. Останню іменували Брацлавсько-Житомирською. Під її юрисдикцію підпадали православні парафії Київщини, Брацлавщини та Волині. До складу Брацлавсько-Житомирської консисторії входили чотири призначених головною Пінською консисторією представника від духовенства, три виборні асесори від світських осіб та писар [25.-С.230].

Функції Брацлавсько-Житомирської консисторії, на відміну від єпархій підросійської України, визначались настановами генеральної Пінської консисторії. За два роки роботи консисторії (1791-1793), тобто до так званого “другого поділу Польщі” та включення Правобережжя до складу Російської імперії, Брацлавсько-Житомирська консисторія працювала над проблемами влаштування польськомовних церковних шкіл у парафіях; налагодження толерантних стосунків між католиками та православними; нового перерозподілу єпархій на протопопії; заміщення духовних вакансій у парафіях; організації складання священниками описів церковного майна; відкриття нових парафій; збору податків на користь державної казни (в Польщі практикувалась оплата за дозволи на будівництво нових храмів) [25.-С.232].

Причини відмінностей у роботі консисторій на Лівобережній та Правобережній Україні у XVIII ст., на наш погляд, полягали у тому, що Брацлавсько-Житомирська консисторія (на Правобережжі) влаштовувалась за взірцем аналогічних католицьких установ – капітул та копіювала їх устрій і напрямки роботи. На Лівобережній Україні, консисторії започатковано за митрополита Петра Могили. На момент переходу Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріарха, вони ще не зазнали уніфікації та бюрократизації, не склалось чіткого штатного розкладу працівників, чисельність людей, що працювали, була довільною.

У 90-х роках XVIII ст., внаслідок політичних перипетій відбулись зміни державних кордонів країн Європи. Результатом так званих “трьох поділів Польщі” стало приєднання до Російської імперії територій Правобережної України та Білорусі. В релігійному контексті надбані імперією землі були неоднорідними. З одного боку – РПЦ поповнювалась багатьма новими православними парафіями. З іншого – їх інфраструктура відрізнялась від структури РПЦ. Внаслідок цього перед Св.Синодом постала проблема надання правобережним українським та білоруським єпархіям загальноімперського вигляду. Передбачалось призначення російського єпископату та духовенства до новоприєднаних територій; розбудова мережі органів церковного управління – консисторій, благочиній та духовних правлінь. Імперським урядовцям та чиновникам варто було враховувати конфесійну строкатість регіону. Численні уніатські, католицькі та протестантські парафії неприхильно реагували на РПЦ. Остання мала провадити гнучку політику з приборкання супротиву та навернення віруючих у православ'я.

В 1795 р. правлячим архієреєм Волині призначено архімандрита Дятловицького Преображенського монастиря (що розташовувався на Пінщині) Варлама Шишацького. З 1799 р. кафедральним осередком Волинської єпархії став Преображенський монастир у містечку Острог, куди було перенесено консисторію та семінарію. Консисторію реорганізували на загальноімперський взірець. Їй доручили функції контролю за священнослужителями й мирянами, стеження за роботою церковного суду, здійснення реєстрації шлюбів та розлучень, збір статистики по єпархії [27.-С.14]. Головував, як і в аналогічних установах, призначений обер-прокурором Синоду світський секретар.

З метою прискорення процесу вкорінення в українських єпархіях консисторського ладу, імперський уряд у 1786 р. організував в єпархіальних центрах бюрократичні установи – дикастерії [2.-С.179]. В історіографії про цей маловідомий факт згадував у своїй праці лише О. Лотоцький [2.-С.179]. З матеріалів “Памятной книжки Киевской єпархії” відомо, що Київська дикастерія складалась з кафедрального намісника, кафедрального архідиякона, кількох ієромонахів та підпорядковувалась архієрею. До компетенції названих органів входило рукопокладення, переміщення духовенства, освячення храмів, операції з церковною нерухомістю.

З 1835 р. дикастерії ліквідовано, а головні єпархіальні установи знову перейменовано на консисторії. У тому ж році в консисторіях заборонено працювати особам, які не мали священницького сану [28.-С.12]. Після проведення ревізії єпархіальних установ, на Катеринославщині та Волині звільнили протодияконів, що не відповідали вимогам Синоду [28.-С.13].

Перша третина XIX ст. характеризувалась законодавчим оформленням адміністративного устрою РПЦ. До початку 40-х рр. XIX ст. для консисторій Російської імперії не існувало спеціального керівного документу. Робота названих органів корегувалась імператорськими наказами, синодальними постановами та створеним, за розпорядженням Петра I “Духовним Регламентом”. В останньому безпосередніх вказівок щодо консисторій не було. У “Регламенті” та додатках до нього розроблено основні засади роботи колегіальних установ, в першу чергу – Синоду. В “Регламенті” не було передбачено факт створення консисторій, тому сфера їх повноважень на практиці визначалась аналогічно: положення “Духовного Регламенту” використовувались як керуючі документи для діяльності консисторій.

У 1838 р. Синодом розроблено, а в 1841 р. затверджено імператором, першу редакцію “Статуту Духовних консисторій”. “Статут” вважався одним з основних документів, який характеризував адміністративну структуру православної церкви, тому Синод регулярно перевидавав його та поширював у єпархіальних центрах. У 1881 р. було розроблено другу редакцію названого документу. Дія основних положень “Статуту” зберігалась до революції 1917 р., коли діячі Всеросійського церковного Собору кардинально переглянули зміст даного документу.

За “Статутом” 1841 р., як і за наступною його редакцією 1881 р., консисторії визначались як присутственні установи, що перебували під безпосереднім керівництвом архієреїв та здійснювали функції управління та духовного суду в єпархіях [29.-С.3].

Консисторії складались з присутствій та канцелярій. В столичній Київській консисторії (як і в Петербурзькій та Московській) створено по два присутствія; в решті єпархіальних центрів – по одному. До присутствій входило 5–10 духовних осіб з архимандритів, ігуменів, ієромонахів, священників. Остаточну кількість членів присутствія визначав Синод, при складанні штатного розкладу для кожної єпархії. Особовий склад присутствій комплектувався з наближеного до архієреїв духовенства, членів кафедральних соборів, монастирів, ректорів академій та семінарій – всі обирались преосвященним та затверджувались Синодом [29.-С.100]. Проте, жоден не отримував жалування за свою роботу, хоч працювали щоденно по 7–8 годин (з 9 години ранку до 5–6 вечора).

Засідання присутствій з розгляду поточних єпархіальних справ відбувались регулярно і колегіально; участь всього кадрового штату вважалась обов'язковою, бо вони володіли правом голосу. Тільки ректорам академій і семінарій з поважних причин дозволялась відсутність. Як правило, єпископат не брав участі в засіданнях присутствій – на них головував секретар консисторії. При виникненні розбіжностей у поглядах, справу передавали на розсуд секретаря. Останній порівнював рішення з діючим законодавством і виносив остаточний вирок.

Чин консисторського секретаря вважався одним з найвпливовіших в єпархії. Його підпорядкованість архієрею була лише формальною. Фактично, безпосереднім керівником секретаря був обер прокурор. Він особисто підбирав та призначав секретарів до консисторій. Секретар консисторії щомісячно звітував до Синоду про стан поточних справ в єпархії. Від нього залежала характеристика правлячого єпископа: не виключались наклепи секретарів на архієреїв, що обумовлювало переведення останніх на менш вигідні посади або, взагалі, звільнення за штат. Обіг справочинства консисторій, згідно зі “Статутом”, влаштовувався так, що секретарі обов'язково брали участь в усіх засіданнях присутствій. Вони були обізнані з усіма справами в єпархії. Єпископу подавалися на затвердження тільки витяги з протоколів засідань та остаточні резолюції. На практиці секретарі могли загальмувати чи, навпаки, прискорити вирішення того чи іншого питання.

Таким чином, інтегрувавши в імперську церковну структуру інститут консисторій, синодальна влада спробувала надати йому колегіального характеру у формі спільної діяльності кількох рівноправних між собою осіб. Аналіз генези консисторій виявляє завуальованість імперських перетворень в церковному устрої та дозволяє виокремити кілька етапів реорганізації інституту консисторій.

По-перше, включення консисторій у структуру російської православної церкви відбулось в період петровських церковних реформ, тобто у 20-х рр. XVIII ст. Однією з цілей петровської церковної модернізації виступала уніфікація адміністративного устрою РПЦ, налагодження чіткого ритму роботи єпархіальних та парафіяльних установ. Потреба розробки єдиного еталону для всіх органів обумовлювалась кількома чинниками. Зокрема, прагнучи перетворити Російську імперію у європейську державу, гідного міжнародного партнера, Петро I брав за взірць структуру органів управління (в тому числі церковних) закордонних країн. Проте, якщо запозичення організації світських органів відбувалось менш болісно, то копіювання західного (католицького чи протестантського) церковного устрою в більшій мірі суперечило російському менталітету, характерною рисою якого була релігійна нетолерантність. Переймання Російською імперією основних рис црковної структури України відповідало намірам Петра I. Спільне православне віросповідання українців та росіян, близькість їх менталітетів і мов, можливість використати українські ресурси при безпосередньому впровадженні адміністративної церковної реформи. Крім того, секуляризаційною реформою Катерини II до складу консисторій зараховано світський елемент, питома вага якого переважала над традиційним чернецтвом. Ще одним важливим чинником був той факт, що голови названих єпархіальних установ призначались обер-прокурорами з числа світських осіб. Секретарям доручено функції контролю та нагляду за архієреями та всіма церковними установами єпархії. Консисторії, в такий спосіб, перетворювались з суто церковних судових і дорадчих єпископам установ, що було притаманним для української православної церкви, на імперсько-бюрократичні, змирщині органи з контролюючими та підзвітними функціями.

Не менш інтенсивно україно-російська релігійна інтеграція відбувалась на середній ланці церковної організації – на рівні протопопій, духовних правлінь та благочиній. Вище ми аналізували організацію і діяльність традиційних для української православної церкви органів середнього рівня – протопопій. Їх назва впродовж XVIII ст. поступово замінювалась: ці установи іменували духовними правліннями, а з кінця XVIII – початку XIX ст. – благочиніями. Структура і функції даних органів корегувались у контексті модернізації імперсько-синодальної системи. У зв'язку зі зростанням числа парафій збільшувалась їх кількість і в протопопіях. Зокрема, за відомостями Київської митрополії у 1743 р. налічувалось 21 протопопія з 1 100 парафіями, у 1756 р. – 23 з 1 141 парафією [20.-С.215]; у Чернігівській на початку XVIII ст. нараховувалось сім протопопій [30.-С.114], в 50-х роках XVIII ст. – 11 з 526 парафіями [30.-С.116]. На Волині, напередодні її включення до складу Російської імперії, тобто в 50-70-х роках XVIII ст. існувало п'ять протопопій [31.-С.226] та 1 902 парафіяльних храми, в XIX ст. в названій єпархії нараховувалось 63 благочинія (аналогічних протопопіям установ) [32.-С.21]. Враховуючи той факт, що до кінця XVIII ст. кордони українських єпархій не було врегульовано (закон про уніфікацію меж губерній та єпархій видано тільки в 1799 р.), наведення статистичних відомостей по єпархіям є умовним, оскільки часті територіальні реформи в означений період суттєво змінювали районування українських єпархій.

Найглибше російська імперська інтеграція поглинула церковний устрій Слобідської України. Нагадаємо, що в церковно-адміністративному відношенні парафії Слобожанщини з 1667 р. підпорядковувались Білгородським архієреям. Синодальний наступ, спрямований на винищення українських традицій з церковного устрою, реалізовувався через заборону або заміну на російські варіанти українських обрядів, традицій, звичаїв. Зазнала імперських перетворень і структура органів церковного управління Слобожанщини. Формально представниками архієреїв вважались харківські соборні протопопи. Вони керували підвідомчими парафіями, що розташовувалися на території однойменного полку. Загалом числилось 86 церков, але вони розподілялись, відповідно до повітів, на п'ять відділів: Валківський, Нововодолазький, Ольшанський, Золочівський, Харківський [33.-С.16]. Під юрисдикцією Ізюмського духовного правління, яке за синодальними документами називалось Двором духовним або Приказом Духовних справ, перебувало 55 церков. Вони підлягали веденню Ізюмського, Балаклійського, Бурлуцького (або Печенізького) та Куп'янського благочинних [33.-С.18]. Розподіл Білгородської єпархії на протопопії відповідав загальноімперським стандартам. Специфічним було те, що 15 з 19 протопопій названої єпархії розташовувались на території Слобідської України. Консисторії на території Слобожанських протопопій не існувало, її функції виконувало духовне правління, що складалось з протопопа та двох найбільш авторитетних священників. Реорганізація управління на Слобожанщині відбулась на початку XIX ст. у зв'язку зі створенням самостійної Слобідсько-Української єпархії з центром у Харкові. Проте ця самостійність була умовною: інфраструктура нової єпархії розбудовувалась на імперських русифікаторських засадах під пильним контролем Синоду. В 1800 р. засновано консисторію та дев'ять духовних правлінь. Останні, в свою чергу, поділялись на благочинія.

На Півдні України, зокрема на Катеринославщині діяло п'ять протопопій та Новоростовське духовне правління. Після заснування Катеринославського намісництва архієпископ Слов'янський і Херсонський Никифор констатував, що в намісництві функціонує 15 духовних правлінь – Полтавське, Кременчуцьке, Бахмутське, Новомиргородське (у однойменних містах), Катерининське – у слободі Нові Водолаги, Слов'янське – в м. Кайдаках, Новоростовське – у фортеці Св. Дмитра, Павлоградське – в Олександрівській фортеці, Крюківське – в шанці Глинському, Кобеляцьке – в м. Кобеляки та ін. [34.-С.14-15]. Духовні правління виконували керівні і контролюючі функції в системі єпархіального управління, але їх існування не було тривалим. З початком XIX ст. термін “протопоп” поступово замінюється на “благочинний”. У 80-х рр. нова назва цієї посади міцно вкоренилась.

На наш погляд, рубіж XVIII та XIX ст. є знаковим для церковної структури України, як і для російсько-українських відносин взагалі. Етап запозичення імперською Росією традиційних для української церкви елементів організаційного устрою завершився. Новий курс вимагав

більш радикального поглинення імперсько-синодальними структурами особливостей релігійного та політичного устрою України. В церковній сфері це реалізовувалось через уніфікацію кордонів єпархій та губерній, а також стандартизацію роботи органів єпархіального управління. Змін на консисторському рівні ми вже торкались. Модернізація середньої церковної ланки носила нищівні для української церкви наслідки. В другій половині XIX ст., відповідно до синодальних наказів, майже всі духовні правління було закрито. Офіційною причиною скасування інституту духовних правлінь оголошено те, що названі установи дублювали функції консисторій, за виключенням розповсюдження наказів та розпоряджень єпархіальної влади. Реально ж владою керувало прагнення централізувати нагляд за духовенством, зосередити керівні органи в губернських містах, полегшити контроль за виконанням її наказів, знищити регіональні та національні відмінності у церковному устрої, перевести всі церковні установи в єдиний спільний ритм роботи, який би відповідав загальноімперським стандартам роботи. Вважаємо, що церковна політика імперсько-синодального уряду мала сенс. Вона вкорінювала норми, які відповідали вектору зміцнення абсолютистської держави і церкви в ній. Засади, які суперечили доктрині Російської імперії, знищувались, згадки про них допускались лише на рівні краєзнавчих нарисів [34; 35].

Таким чином, на теренах Російської імперії вводилась єдинодержавна організація діяльності всіх органів церковного управління, що давало можливість скоординувати та контролювати їх діяльність. Разом з тим злагодженого механізму роботи імперських установ не сформувалось. Цьому завадили надмірна бюрократизація, амбіційність чиновництва та неузгодженості в імперському законодавстві. Вище ми вже згадували про тривалу відсутність керівних актів для духовних консисторій. Аналогічна ситуація склалась і з благочиніями. Середня ланка управління в своїй роботі керувалась окремими наказами синоду та єпархіальних установ. Загальноімперська уніфікація структури і змісту діяльності благочинній відбулась лише у 1838-1841 рр. – в роки запровадження “Статуту духовних консисторій”. Названий документ визначав напрямки роботи не тільки єпархіальних, а і всіх церковних органів взагалі. Згідно зі “Статутом духовних консисторій”, середньою ланкою адміністрації російської православної церкви другої половини XIX ст. вважались благочинія, що включали від 10 до 30 храмів. Благочинних призначав єпархіальний архієрей [36.-С.37], хоча у периферійних українських повітах ще зберігався звичай обрання благочинних. До відання благочинних входили питання всебічного нагляду за станом церков і духовенства, виконанням наказів Синоду, опікування парафією при раптовій смерті священика. Благочинні призначали тимчасово виконуючого обов’язки на вакансію, контролювали церковні документи та архіви.

Найменше російська інтеграція проявилась на парафіяльному рівні. У другій половині XVIII – на початку XIX ст. в українських парафіях зберігались засади традиційного для української церкви устрою, незважаючи на те, що впродовж XVIII ст. імперський уряд вживав заходів щодо ліквідації виборності духовенства.

В останні роки XVIII ст. російська інтеграція українського православного середовища відбувалась суперечливо та непослідовно. Павло I, незважаючи на свої прагнення реставрувати докатерининський лад, у питанні церковного устрою виявився більшим консерватором, аніж його мати. В 1797 р. імператор скасував виборні засади як в церковному, так і у світському середовищі [37.-С.224]. Як завжди, реальні причини видання наказу завуальовувались під благопристойним приводом. Офіційно оголошувалось, що виборність скасовано з метою підвищення освітнього рівня духовенства та його суспільного статусу. Насправді, наприкінці XVIII ст. відбулася серія виступів селян проти поміщиків; жандармське управління зафіксувало факти участі священиків серед повстанців. Наказом від 1797 р. встановлювалось правило призначення священно- і церковнослужителів виключно за протекції духового правління та благочинного. З метою узгодження нововиданого закону з положеннями “Духовного Регламенту”, в яких йшлося про виборність і які ніхто не скасовував, уряд постановив, щоб духовні правління приймали звернення лише за підписом самих бажаючих отримати священно- чи церковнослужительські чини, із доданням схвали парафіян. Для того, щоб по всій території

Російської імперії такого роду документи складались одноманітно, Синод наказав надрукувати зразки “Одобрений” і надіслати їх у кожную єпархію.

У 1808 р. новий урядовий закон остаточно звів нанівець підвалини самоврядування у парафіях. Встановлювалось правило, за яким усі духовні парафіяльні вакансії, розподілені на п'ять класів, з певним розміром жалування, перебували у розпорядженні архієрея (про виборність не йшлося) [38.-С.577; 39.-С.104-107; 40.-С.166]. Незважаючи на законодавчу строкатість, право парафіян обирати священника юридично не скасовувалось. Воно наполегливо приховувалось урядом, з розрахунку на імпресіонізм народного менталітету. В українських єпархіях, за даними публіцистів та краєзнавців М. Костомарова [18], К. Берези [41.-С.166-168], О. Папкова [39.-С.163], звичай обрання священників вважався настільки вкоріненим, що будь-які спроби скасувати його викликали супротив парафіян. В Бессарабії, на Півдні України та на Київщині до кінця 40-х рр. XIX ст. практикувалось протегування парафіянами своїх кандидатів на священство. Віруючі в письмовій формі гарантували благочинному добропорядність та моральність претендента. Благочинний ручався за нього перед архієреєм [41.-С.167]. Таким чином, завдяки процедурі “Одобрений”, церковній адміністрації вдавалось лавірувати між синодальним тиском та місцевою традицією.

На наш погляд, обер-прокурор та Синодальні члени усвідомлювали, що в українських парафіях сила закону про заборону обирати священнослужителів діє слабо. Проте тривалий час така ситуація допускалась із розрахунку, що, по-перше південноукраїнський регіон малозаселений, позиції православ'я в ньому слабкі, разом з тим іновірні іноземні колоністи стрімко наvertsали місцеве населення до своєї релігії. Гальмувала процес опрацювання краю і пасивність священників. На синодальний заклик, оголошений в усіх “Єпархіальних відомостях” пересилитись до новоутворених Таврійської та Херсоно-Одеської єпархій (навіть з обіцянками грошової компенсації дорожніх витрат), відгукнулось вкрай мало пастирів. Можна зрозуміти і небажання священників облишати обжиті знайомі парафії та їхати в новий регіон, відомий складними кліматичними умовами, поширенням сектантства, у місцевість де потрібно заново засновувати господарство, знайомитись та розуміти характери нових парафіян тощо.

По-друге, в парафіях Київщини та Правобережної України взагалі, також склався ряд чинників, які змусили імперський уряд тимчасово пропускати повз увагу факти порушення церковного законодавства. Приєднані внаслідок трьох поділів Речі Посполитої землі Правобережжя виступали осередками католицтва (віросповідання польських та спольщених поміщиків та магнатів) та уніатства (особливо в прикордонних з Австрійською імперією районах). До середини 90-х років XVIII ст. на правобережних землях навіть не існувало самостійних єпархій, а парафії Волині, у статусі вікаріатства, до 1799 р. входили до складу Мінської єпархії. З метою послаблення невдоволення населення на новоприєднаних територіях, уряд допускав певну релігійну свободу.

По-третє, не останню роль в позиціях імперсько-синодальної адміністрації відігравали особисті настрої імператорів. Прихильність Павла I до неправославних конфесій та надмірне захоплення його наступника Олександра I містицизмом відіграли гальмуючу роль у вкоріненні організаційних засад державного російського православ'я в українських єпархіях.

Російська імперська інтеграція на парафіяльному рівні відбувалась суперечливо та непослідовно. Проблеми виникали не лише із-за складності цілей, які поставив імперський уряд: знищення релігійної ідентичності українців, їх денаціоналізацію, укорінення виключно однієї – синодальної моделі православ'я, але й з причин відсутності єдиного змістовного законодавства, в якому б одні настанови та накази не суперечили іншим. Юридичні колізії спричиняли надмірну бюрократизацію, розукрупнення духовних штатів, при низькій професійній придатності кліру. Разом з тим, російська імперська система видозмінила парафіяльний устрій. По-перше, регулярно провадились так звані розбори духовенства – заходи, спрямовані на регламентацію та обмеження зростання питомої ваги духовенства. Відповідні накази видавались у 1711 р., 1716 р., 1722 р. Особливо часто розбори відбувались за правління Анни Іоанівни (1730-1740) та в наступні роки. В українських єпархіях у цей час ще зберігались відлуння стародавніх традицій, до скасування Січі (1775 р.), ліквідації Гетьманщини (1782 р.), приєднання

Правобережної України (1791-1795) організаційна структура православної церкви ще не набула усталеності. Спостерігались не тільки національні, а й регіональні відмінності.

Синодальна інтеграція церковного устрою України методично набирала своїх обертів. Включення церковнослужителів до духовної верстви, максимальне обмеження права складення сану, регламентація чисельності духовенства, зведення нанівещь регіональних відмінностей в організації духовних правлінь, секуляризація консисторій та загальна уніфікація церковної адміністрації сприяли укоріненню в свідомості пересічних українців імперських стандартів мислення, їх денаціоналізації, знищення національної релігії, історії, культури. Імперська політика мала відчутний успіх на єпархіальному рівні: переважна більшість архієреїв, вікаріїв, консисторських чиновників, що служили в українських єпархіях, були беззаперечними виконавцями імперських вимог. Архієреї, що очолювали єпархії, призначались царем, за поданням обер-прокурора виключно з числа ченців. Останні традиційно підкреслювали власну перевагу перед парафіяльним (білим) кліром. Проте свободи дій архієреїв не мали. Всі їх рішення повинні були узгоджуватись з консисторіями та членами Синоду. На допомогу преосвященним в управлінні єпархіями призначались вікарні єпископи. Колегіальні єпархіальні органи – консисторії – виконували накази Синоду на місцях. У своїх діях вони керувались “Статутом духовних консисторій”, прийнятим в 1841 р. Усунення мирян від роботи в органах церковного управління знижувало ефективність діяльності останніх.

На середній ланці церковного управління в Україні вже не спостерігалось такого однотайного дотримування імперської доктрини, що пов’язувалось, насамперед, з особовим складом цих установ. Протопопії, духовні правління, перейменовані згодом на благочинія, формувались з місцевого елементу, що зберігав пам’ять про стародавній церковний устрій, традиції, звичаї.

Найбільшого гальмування російська імперська інтеграція зазнала на парафіяльному рівні. Тут тривалий час синодальні вимоги стикались з непорозумінням та опором з боку віруючих. До середини XIX ст. в українських парафіях миряни намагались залишити в силі традиційний порядок обрання причту. Парафіянам вдавалось, хоча і не настільки результативно як раніше, впливати на призначення до них пастирів. Віруючі в парафіях, особливо на селі, зберігали пам’ять про традиційний церковний устрій, виборність священиків, соборноправ’я, богослужіння рідною мовою. Протягом першої половини XIX ст. уряд скасував право сільських громад обирати собі священика. До парафій стали призначати пастирів, що отримали освіту в семінаріях чи бурсах. Проте багато з них не розуміли свою паству, ставали чужими для віруючих, оскільки виконували урядові накази, ставали проводирями русифікації та винищення традиційної української обрядовості. Усунення мирян від участі в житті релігійної громади, нерозуміння священиками їх звичаїв, зростання плати за треби призводили до збайдужіння людей до РПЦ. При цьому вони щиро сприймали сакральний сенс християнського вчення та прагнули до традиційної церковної єдності і соборності.

Таким чином, упродовж XVIII – першої половини XIX ст. еволюція традиційного устрою православної церкви України відбувалась у напрямку, співзвучному розвитку української державності. Ліквідовувались засади соборноправ’я та виборності; зусиллями російської імперсько-синодальної адміністрації в українських єпархіях впроваджувалась загальноросійська система церковного управління. Її характерними прикметами стали уніфікація, централізація та надмірна бюрократизація структури православної церкви. Втім, у першій половині XIX ст. названі риси були притаманними російській імперській системі взагалі, що пов’язано з надмірною абсолютизацією монархічної влади.

Консервація державного та церковного ладу, церковна та політична модернізація, що охопила Західну Європу в першій половині XIX ст., каталізували пошуки шляхів реформування в Російській імперії. Проекція цих процесів незворотно відбилась і на українських землях, що перебували під російською юрисдикцією.

Джерела та література

1. Грушевський М. С. Духовна Україна (Збірка творів) / Упорядкування та додатки Ігоря Гирича, Оксани Дзюби, Василя Ульяновського. – К., 1994.
2. Лотоцький О. Автокефалія: В 2 т. – К. 1999. – Т. 1: Засади автокефалії.
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т., 5 кн. – К., 1998. – Т. III.
4. Саган О. Національні прояви православ'я: український аспект. – К., 2001.
5. Перерва В. Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії кінця XVIII–XIX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2002.
6. Ґудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Переклад М. Габлевич, під редакцією О. Турія. – Львів, 2000.
7. Харлампович К. Малороссийское влияние на Великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914.
8. Огієнко І Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: У 2 т. – К., 1993. – Т. 1-2.
9. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. – К., 1997.
10. Харишин М. Історія підпорядкування Київської церкви Московському патріархату: Монографія. – К., 1995.
11. Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навч. посібник: У 3 кн. – К., 1994. – Кн. 1: Середина XV – кінець XVI століття.
12. Левицький О. Внутрішній стан Західно руської церкви в Польсько-Литовській державі в кінці XVI ст. та Унія // Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII вв. – Львів, 1991.
13. Джероза Л. Церковне право / Пер. з нім. Н. Щиглевської. – Львів, 2001.
14. Церковне право. Із записів лекцій митрополита Іларіона (листопад 1961 – квітень 1962) / Записи лекцій і редакція їх прот. С. Ярмуса. – Вінніпег, 1990.
15. Лотоцький О. Джерела церковного права. – Варшава, 1931.
16. Благочиннический округ // Полтавские епархиальные ведомости. – 1879. – № 17. – 1 сентября.
17. Дешиця М. Малий український церковно-історичний словник. – Львів, 1994.
18. Договоры прихожан со священниками в Старой Малороссии. По поводу договорного акта 1789 г. – К., 1901.
19. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. – К., 1996.
20. Болховітінов Євгеній, митрополит. Вибрані праці з історії Києва / Упор., вст. ст. та додатки Т. Ананьєвої. – К., 1995.
21. Полный православный энциклопедический словарь. – М., 1992.
22. Цимбалістий П. Українські релігійно-культурні впливи на Московщину (XVII–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Мюнхен; Рим; Париж, 1966. – Т. 181: Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів наукової конференції у Рокаді Папа (18–20 жовтня 1963).
23. Спінул І., Чиркова О. Органи єпархіального управління Київської митрополії у XVIII–XIX століттях. – К., 1997.
24. Нов. А., Антонов В. Памятная книжка Киевской епархии. – К., 1882.
25. Дложевский С. Попытка преобразовать управление в бывшей Польше, пред воссоединением юго-западных областей ее с Россией в 1793 году и учреждением здесь православных епархий. Пинская конгрегация 1791 г. и учреждение Брацлавско-Житомирской консистории в Богуславе // Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под ред. Н. И. Яворовского и священника Е. Сецинского: В 10 т. – Каменец-Подольский, 1887. – Т. 8.
26. Ластовський В. Шлях до реалізації релігійної свободи. Пінська конгрегація 1791 року // Пам'ять століть. – 2002. – № 4.
27. Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). – Житомир, 1996.
28. Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительствующего Синода 1721–1878. – М., 1879.
29. Устав духовных консисторий. – СПб., 1903.
30. Антоній, архієпископ Чернігівський і Ніжинський Нариси історії Чернігівської єпархії. До 1000-ліття від часу заснування // Київська старовина. – 1992. – № 3.
31. Батюшков П. Н. Воынь. Исторические судьбы Юго-Западного края: К 900-летию крещения Руси. – СПб., 1888.
32. Надтока Г. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект. – К., 1998.
33. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1858.
34. Макариевский Феодосий, еп. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Екатеринослав, 1880.
35. Розанов Гавриил, архиеп. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почернутый. – Тверь, 1857.
36. Релігієзнавчий словник / За ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. – К., 1996.

37. Лиман І. Призначення священно-і церковнослужителів до храмів Півдня України наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття.– Запоріжжя, 2003. – Вип. 7.
38. История Православной Церкви в XIX веке: В 2 т. – СПб, 1901. [Репринтное воспроизведение. – М., 1998]. – Т. 2: Славянские Церкви.
39. Папков А. Упадок православного прихода. (XVIII–XIX века). Историческая справка. – М., 1899.
40. Папков А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855–1870). – СПб., 1902.
41. Береза К. Выборные священники // Киевская старина. – 1882. – Т. 2. – апрель.

SUMMARY

The author analyses the nature and results of the national-political pressure of the Russian imperial structure on the orthodox environment in Ukraine in the period from the end of the XVIII to the middle of the XIX century. They are defined as the dependent from the power and duration of the Russian national domination, the peculiarities of the modernization of the empire and the spread of the new social movements. The special attention is paid to the factor of the saving of the national traditions and to the process of the Ukrainian rebirth, which became more and more powerful.